

FRANCIS BACON

A halálról

A fordító bevezetője

Sir Francis Bacont (1561-1626), Verulam Lordját a modern, tapasztalaton és kísérleteken alapuló természettudomány egyik megteremtőjeként tartjuk számon. Bacon hatvan éves koráig fényes politikai karriert futott be, egészen a kancellárságig vitte, ám ekkor kegyvesztett lett, és élete utolsó öt évében már csak tudományos kutatásokkal foglalkozhatott. Természettudományos életműve voltaképpen az egyetlen, hatalmas, *Instauratio magna* (Nagy építmény) című munkából áll, amelynek részei, a *Novum organum* (Új eszköz, 1620), a *De dignitate et augmentis scientiarum* (A tudomány méltósága és fejlődése, 1623), valamint a *Sylva sylvarum* (Az erdők erdeje, 1628) külön-külön is óriási hatást gyakoroltak a kor gondolkodására. Bacon nem természettudományos munkássága is jelentős: *Nova Atlantis* (Új Atlantisz, 1626) című utópisztikus munkájában az ésszerű, tudósok által irányított állam képét rajzolta meg, és történetíróként is számos értékes művet alkotott.

Jelen részletünk az *Instauratio magna* harmadik, *Historia naturalis* címmel, először 1623-ban kiadott részéből való. Ennek a könyvnek 2. „*Titulus*” *Az élet és a halál leírása* címet viseli. E művében Bacon az emberi test életműködéseit igyekszik bemutatni. Úgy gondoltam, mindenképpen érdemes ennek a szövegnek a halálról szóló bekezdéseit a magyar olvasókkal megismertetnem, hiszen megtudható belőlük, milyen „élettani” magyarázatot próbált adni a teológia fennhatóságától szabadulni kívánó reneszánsz orvostudomány az élet jelenségére, illetve a halál számunkra is rejtélyes folyamataira.

Szövegünk eredeti nyelve latin – a mi fordításunk ebből a nyelvből készült. *Az élet és halál leírása* angolul, ismeretlen fordító átültetésében először Londonban, 1638-ban jelent meg. Ezt a szöveget utoljára New Yorkban, 1977-ben adták ki, újabb változata azonban hiányosságai és tévedései ellenére sem született. A munka más fordításáról nem tudok.

A fordítás a következő kiadás alapján készült: FRANCISCUS BACON: *Historia vitae et mortis*. Opera omnia. Francofurti, Schoenwetterus, 1665. 555-560.

A halál kapujában

...Most pedig következzenek a halál kapui, vagyis azok a dolgok, amelyek a haldoklókkal a halál pillanatában, illetve kevéssel a halál bekövetkezte előtt és után történnek. Jóllehet számtalan út vezethet a halálhoz, ami a végeredményt illeti, nyilván sok a közös vonás, különösen olyan halálnemek esetében, amelyeknek oka inkább a természetes szükségszerűség, semmint valamilyen erőszakos cselekmény – bár a dolgok összefüggése miatt ez utóbbiak közül is figyelembe kell vennünk néhányat.

Leírás

1. Az eleven szellemnek,¹ úgy tűnik, három dologra van szüksége fennmaradásához: nyugalmas mozgásra, hűtőhatásra és alkalmas táplálékra. A lángnak viszont, ezek közül valószínűleg csak kettőre van szüksége, vagyis mozgásra és tápanyagra. A láng ugyanis egynemű szubsztancia, míg a szellem összetett, úgyhogy ha a szellem a kelleténél lángszerűbb lesz, el is pusztul.

2. A lángot is kiolthatja és elpusztíthatja egy nála nagyobb láng – amint azt Arisztotelész is helyesen jegyezte meg – ám még inkább egy nála erősebb szellem.

3. Ha a láng túlságosan összepréselődik, kialszik, amint azt a gyertya esetében láthatjuk, ha üveget helyezünk rá. A hő miatt kitágult levegő ugyanis összenyomja a lángot, összezsugorítja, majd kioltja. A kályhában sem gyújtható tűz, ha a tüzelőt úgy összepréseljük, hogy nem marad közte elég térköz.²

4. Hasonló körülmények közt az egyszer már lángra lobbant tűz is kialszik, például, ha az égő szenet vassal vagy lábbal erősen szétnyomkodjuk – ilyenkor ugyanis rögtön kialszik a tűz.

5. Hanem hogy a szellemre térjünk: ha az agy üregeit vér vagy nyirok önti el, azonnal bekövetkezik a halál, hiszen a szellemnek nem marad mozgástere.

6. A fejre mért erős ütés is azért okoz azonnali halált, mert ilyenkor az agyi üregekben összepréselődik a szellem.

7. Az ópium és az egyéb erősebb narkotikumok szintén összesűríti a szellemet, így akadályozzák a mozgásban.

8. A mérgező pára a szellem számára minden szempontból káros, és hirtelen halált okoz, ahogy az a halálos mérgek esetében tapasztalható. E mérgek mindegyike egyedi ártó hatást fejt ki. A szellemet ugyanis olyannyira elkábítják, hogy mozogni, vagy e rendkívül káros befolyással szemben ellenállni többé nem tud.

9. A szélsőséges részegség vagy másnaposság is okozhat olykor hirtelen halált, ám az ital a szellemet nem annyira kipárolgása sűrűségével vagy káros hatásával – amint ez az ópium vagy a halálos mérgek esetében történik –, hanem pusztán mennyiségével teszi tönkre.

10. A súlyos gyász vagy rettegés, különösen, ha hirtelen tör az emberre – amint az a rossz és váratlan hírek esetén történik – néha szintén okozhat hirtelen halált.

11. Ám nem csak a szellem túlságos összepréselődése, hanem a túlságos kitágulása is halálos lehet.

12. A hirtelen és nagy öröme is sokszor halált okozhatnak.

13. A szervezet teljes kiürülését – amelyre például a vízkórosak megcsapolásakor, nagy tömegű víz távozásakor, ám sokkal inkább nagymennyiségű és hirtelen vérömléskor kerül sor – szintén gyakran követi hirtelen halál. Ez pusztán azért is bekövetkezhet, mert a szervezeten belül ilyenkor hirtelen úr támad, s minden egyszerre igyekszik betölteni a megürült teret. Ám egyebek közt a szellem maga is megritkulhat ilyenkor. Ami viszont a lassabb vérömlést illeti, ebben az esetben a bajt nem a lélek hirtelen visszaáramlása okozza, hanem a táplálékhiány. Ezúttal azonban csak a lélek halált okozó mozgásával – akár összepréselődésével, akár pedig megritkulásával – foglalkozunk.

14. Ám térjünk most a hűtőhatás hiányára. A légzés akadályoztatása azonnali halált okoz – ami mindenfajta fulladás vagy fojtás esetében tapasztalható. E hatás azonban nem elsősorban a mozgás, hanem inkább a hűtőhatás akadályoztatásával függ össze, hiszen a túlságosan meleg levegő – hiába esik jól a beszívása – ugyanolyan fullasztó hatású lehet, mint az, ha egyáltalán nem tudunk levegőt venni.³ Ezt az olyan emberek esetében figyelhetjük meg, akik az izzó fa- vagy kőszén hevétől, illetve frissen meszelt falak kipárolgásától fulladnak meg valamely zárt helyiségben, miközben a tűz is ég. Állítólag ilyesfajta halállal halt meg Jovianus császár is.⁴ Ám a túlhevített gőzfürdőktől is meg lehet halni: ehhez a módszerhez folyamodtak Nagy Constantinus feleségének, Faustának megölésekor is.

15. Igencsak csekély az idő, amely alatt a szervezet⁵ a lélegzetet beszívja, a tüdőbe szívott levegő salakját kifújja, majd új levegővételt kíván – alig egyharmad percnyi.

16. Az érverés és a szívmozgás viszont, tehát a szüsztolé és a diasztolé,⁶ háromszor olyan gyors, mint a légzés, úgyhogy, ha a szívmozgást lehetséges lenne a légzés gátlása nélkül megállítani, a halál gyorsabban következne be, mint akkor, ha az illetőt megfojtják.

17. A megszokás és az edzés azonban a légzés természetes folyamatában is számít valamicskét, mint az a déloszi bűvárok és a gyöngyhalászok esetén is látszik, akik állandó edzéssel legalább tízszer annyi ideig tudják a lélegzetüket visszatartani, mint a többi ember.

18. Akad az állatok közt is, sőt a tüdős állatok közt is olyan, aki hosszabb ideig, illetve olyan is, amelyik rövidebb ideig tudja a lélegzetét visszatartani – aszerint, hogy erősebb vagy gyöngébb hűsítőhatásra van-e szüksége.

19. A halaknak gyöngébb hűtőhatásra van szükségük, mint a szárazföldi állatoknak, ők ugyanis kopoltyúval lélegeznek, és ez hűti is őket. S ahogy a szárazföldi állatok sem bírják a túl forró vagy fülledt levegőt, a halak sem tudják elviselni: ha ugyanis a vizet teljesen és huzamosan beborítja a jég, megfulladnak.

20. Ha a szellemet valamilyen egyéb, a sajátjánál sokkal erősebb hő hatása éri, szétfoszlik és elpusztul. Hiszen önnön hevét sem képes fenntartani valamiféle hűtőhatás nélkül, még kevésbé képes tehát elviselni a sajátjánál erősebb idegen hevét. Ez jól látható a heveny lázak esetében, mikor a rothadt nedvek heve a szervezet heve fölé kerekedik, és egészen addig nehezedik rá, amíg ki nem oltja, vagy meg nem semmisíti.

21. Az álom szükséglete és szokása is állítólag hűtőhatásával függ össze. A mozgás ugyanis a szellemet ritkítja és gyöngíti, hevét viszont erősíti és növeli. Az álom ezzel szemben a szellem mozgását és áramlását visszafogja és lassítja. Noha ugyanis az álom a mozgásszervek és a szellemerők cselekvőkészségét és a szervezet valamennyi, a test felszínére irányuló mozgását erősíti és segíti, az eleven szellem belső mozgását jobbra mégis csak csitítja és nyugtatja. Álomra egyébként az emberi szervezetnek rendszeren 24 óránként egyszer van szüksége, mégpedig legalább hat vagy ötórányira. Igaz, e tekintetben is produkál néha csodákat a természet – Maecenas-ról például azt beszélték, hogy halála előtt igen hosszú időn át semmit sem aludt. Mindezt tehát a szellem épen tartása végett szükséges hűtőhatással kapcsolatban mondtuk.

22. Ami viszont a harmadik szükségletet, vagyis a tápanyagszükségletet illeti, ez úgy tűnik, inkább a testrészekkel és a szervekkel, nem pedig az eleven szellemmel kapcsolatos. Könnyen belátható ugyanis, hogy az eleven szellem mindig önmagával azonosképpen, nem pedig meg-megújulva vagy folyton kiegészülve létezik. Ami pedig az emberben lakozó értelmes lelket (*anima rationalis*-t) illeti, holtbiztos, hogy nem alakulhat át, de nem is újulhat meg vagy pusztulhat el. Az állatok, sőt a növények természetes lelke (*anima naturalis*) ugyanis állítólag ettől a lélektől esszenciálisan és alakilag is különbözik. E kettő összekeveréséből származik azután a lélekvándorlás hite, illetve a pogányok és az eretnekek számtalan koholmánya.⁷

23. A táplálék által való meg-megújulásra az emberi testnek rendszeren naponta van szüksége. A háromnapos böjtöt egy egészséges ember nehezen viseli, a megszokás vagy az edzés azonban ebben az esetben is elég sokat számít. A betegségben szenvedőknek viszont

nem olyan nagy megpróbáltatás a koplalás. Az álom is csillapíthatja kissé az éhséget, míg a testgyakorlás felszítja az étvágyat. Akadtak azonban olyanok is – igaz nem túl gyakran – akik valamiféle természetes csoda folytán hosszabb ideig kibírták étel-ital nélkül.

24. A holttest, ha a rothadni nem kezd, elég sokáig fennmaradhat látható összeaszalódás nélkül. Az eleven test ezzel szemben, mint mondják, három napnál nem sokkal tovább bírja ki fogyás nélkül, ha valamilyen táplálékkal nem képes pótolni veszteségét. Ez bizonyítja, hogy még a táplálékfelvétel is az eleven szellem műve, mely vagy magát újítja meg a tápanyaggal, vagy hogy fönntarthassa magát, az egyes testrészekbe osztja el a táplálékot, vagy pedig mindkettőt cselekszi egyszerre. Mindezt az is alátámasztja – amire kevéssel korábban már utaltunk – hogy alvás közben az élőlények kissé tovább kibírják táplálék nélkül, mint ébren. Hiszen az álom valójában nem egyéb, mint az eleven szellem visszavonulása önmagába.

25. A túl bőséges és folyamatos vérömlés, amilyenre gyakran vérzés, vagy a belső erek megnyílása, megrepedése következtében fellépő véres hányás esetén, néha meg sebesülés következtében kerül sor, hamaros halált okoz, mivel a vénás vérből keletkezik az artériás vér, az artériás vérből pedig a szellem.

26. Az is érdekes, hogy a naponta kétszer étkező ember mennyi ételt és italt fogad szervezetébe. Sokkal többet, mint amennyit székletével, vizeletével vagy verítékével kiürít. Ám ez nem is csoda, hiszen a maradékot nedvekké és testének anyagává változtatja. Ez rendben is lenne, de gondold csak végig, hogy a tested naponta kétszer is gyarapszik, mégse reped meg! Hasonlóképpen, bár a szellem is feltöltődik, mennyiségileg mégsem duzzad meg mértéktelenül.

27. A tápláléknak nem a szervezettől különbözőnek,⁸ hanem a testtel rokon fajtájúnak kell lennie, úgy kell továbbá elkészíteni és fogyasztani, hogy a benne lakozó szellem hatni tudjon. Hiszen ahogy a gyertya kanóca sem elegendő a láng fenntartásához, ha nincs mellé viasz, az ember sem élhet meg kizárólag növényi táplálékon. Az öregkori alultápláltságnak egyébként az oka az, hogy bár elég vér és hús jut a szervezetbe, ám a szellem úgy megcsappan, és úgy megritkul, a testnedv és a vér pedig úgy elapad, és keringésük úgy lelassul, hogy a szervezet a tápanyagot nem képes az ételből kellő arányban kivonni.

28. Az élethez szükséges dolgok számát a szervezet szokványos és mindennapos szükségletei szerint is rangsorolhatjuk. Ahhoz ugyanis, hogy a test az agy üregeiben és az izmokban⁹ mozgását kifejtthesse a szellemre állandóan, a szívmozgásra egyharmad percenként, a lélegzésre pedig percenként van szüksége, míg az alvásra és a táplálékra legalább háromnaponként, a tápanyagfelvétel képességére pedig nyolcvan évnél is tovább rászorul. Ha pedig e szükséges dolgok közül bármelyik is hibádzik, bekövetkezik a halál. A

halál közvetlen előzményének viszont egyértelműen csak három dolog tartható: a szellem mozgásának, hűtésének és táplálásának megszűnése.

Figyelem!

1. Téved, aki úgy véli, hogy az eleven szellem állandóan újjászületik és elpusztul, mint a láng, s hogy nem tart említésre méltó ideig. Hiszen még a láng maga sem természeténél fogva működik így, hanem csak azért ilyen, mert ellenséges környezetben ég. A láng ugyanis a láng-környezetben nem alszik ki. Az eleven szellem viszont részint rokon, részint sok tekintetben ellenséges környezetben éli életét. Vagyis míg a láng pillanatnyi szubsztancia, a levegő pedig rögzült szubsztancia, az eleven lélek közepes fajtájúnak tartható.
2. A szellemnek a szervek leépülése miatt bekövetkező pusztulását – amire például betegség vagy erőszak miatt kerülhet sor – ezúttal nem tárgyaljuk, mint azt a fejezet elején már említettük, jóllehet ez a jelenség is ugyanehhez a három halálkapuhoz vezet. Ezúttal ugyanis csak a halál formáját vizsgáljuk.

29. A halálnak két lényeges előfutára van: az egyik a fejből, a másik a szívből érkezik. Ezek a következők: a görcs illetve az érverés végső erőfeszítése. (A halálos csuklás ugyanis csak a görcs egyik fajtája.) A halálos érverés rendkívül sebes, olykor a szív is annyira verdes a halál bekövetkeztekor, hogy a szüsztolé és a diasztolé szinte összemosódik. Emellett egyszerre gyöngé és érzékelhetetlen, gyakran pedig nagy szüneteket is tart, ahogy a szívmozgás lanyhul, és a szív többé nem képes erősen vagy folyamatosan verni.

30. A halál közvetlen előzményei viszont a következők: nagy nyugtalanság és hánykolódás, olyasfajta kézmozgás, mintha a beteg szálakat huzigálna, a levegő markolászása, továbbá a test erős megfeszülése, a fogak csikorgatása, gurgulázó hang, az alsó ajak remegése, a száj elfehéredése, az emlékezet összezavarodása, beszédképtelenség, hideg veríték, a test megnyúlása, a szemfehérje kifordulása, az arc teljes elváltozása (kiélesedett orr, beesett szem, besüppedt arc), a nyelv összehúzódása és visszatekeredése, a végtagok kihűlése, bizonyos esetekben vérömlés vagy magömlés, éles kiáltozás, sűrű lihegés, az alsó állkapocs leesése és hasonlók.

31. A halált valamennyi érzék és mindenfajta, szív-, ér-, ideg- és végtagmozgás megszűnése követi. A test képtelen magát megtartani, az izmok és a végtagok megmerevednek, a test teljesen kihűl, s kevéssel utóbb megindul a bomlás, és terjedni kezd a bűz.

32. Az angolnák, a kígyók és a rovarok – mármint a darabjaik – sokáig képesek mozogni, még kettészelt állapotban is: ezért is hiszik a parasztok, hogy részeik újból

egyesülni is képesek. A levágott fejű madarak is egy ideig verdesni szoktak, sőt az állatok kivágott szíve is sokáig lüktet még. Magunk is emlékszünk, hogy szemtanúi voltunk, amint egy kibevezésre (ez mifelénk az árulók büntetésének bevett módja) ítélt ember szíve, mikor szokás szerint a tűzbe dobták, a magasba ugrált, előbb majdnem másfél lábnyira¹⁰ vetődve föl, aztán fokozatosan egyre kisebbeket pattogva: emlékezetünk szerint nagyjából hét-nyolc percen át tartott a dolog. Régi és hitelt érdemlő hagyomány él a bevezés közben böggő ökörrrel kapcsolatban is. Ám ennél sokkal hitelesebb a híradás arról az emberről, aki – mikor az említett büntetést, vagyis a kibevezést hajtották rajta végre – miután a hóhér már teljesen kitépte, és markában tartotta a szívét, hallhatóan három-négy szó imádságot nyögött ki még. Szerintünk azért hihetőbb ez a történet, mint az emberáldozatokkal kapcsolatos hasonló híradások, mert az efféle bűnözők barátai a hóhért megvesztegetéssel kötelességének minél gyorsabb végrehajtására szokták ösztönözni, hogy az elítélt kínjai minél hamarabb véget érjenek. Az áldozatok esetében azonban nem látom be, mi indoka lenne a papnak, hogy hasonlóképpen igyekezzék.

33. Azoknak a felélesztésére, akik eszméletüket veszítik vagy hirtelen elájulnak (akik közül nem kevesen, segítség híján el is pusztulnak), a következőket szokták alkalmazni: borból párolt „vizek” (az ilyen „vizeket” nevezzük törkölynek vagy pálinkának), a test előrehajlítása, a száj és az orr erőteljes befogása, az ujjak kínzásképpen való hajlítgatása, a szakáll vagy a haj kitépkedése, az egyes testrészek, különösen az arc és a végtagok dörgölése, az arc hideg vízzel való hirtelen lelocsolása, éles és váratlan hangok adása, rózsavíz szagoltatása, ájulás esetén ecetes rózsavízé, továbbá toll, méhgörcsök esetén pedig rongyok égetése. Az ájultak számára azonban a leghasznosabb a felforrósított serpenyő. Az eleven testek szoros közelségének heve¹¹ is használt már némelyeknek.

34. Számos példája ismert olyan embereknek is, akiket halottnak véltek, kiterítettek vagy már a temetőbe kísérték, sőt már el is temettek, ám akik mégis magukhoz tértek. Megesett, hogy a már eltemetettek esetében (miután kevéssel később kinyitották a sírjukat) a fejen lévő zúzódások és sebek utaltak arra, hogy a hulla sokáig hanykolódott a koporsóban. Erre a legújabb és a legemlékezetesebb példa Johannes Scotusé, a kiváló skolasztikus filozófusé, akit szolgálja – akinek távollétében temették el, ám aki úgy látszik tudta, milyen tüneteket szokott a tudós produkálni eszmélete elvesztésekor – kevéssel a temetés után kiásott, és hasonló állapotban talált. De nagyjából ugyanez esett meg a mi időkben is egy mutatványossal, akit Cambridge-ben¹² temettek el. Hallottam egyébiránt egy nemesről, aki mivel kíváncsi volt rá, mit érez az, aki akasztófán lóg, tréfából felakasztotta magát. Egy sámlira állt, majd leugrott róla, mivel úgy gondolta, ha szorul a hurok, majd szépen visszalép

a sámlira. Ámde a visszalépés sehogy sem akart sikerülni, még szerencse, hogy egy barátja épp arra járt, és segített rajta. Mikor megkérdezték, mit érzett, azt felelte, hogy fájdalmat egyáltalán nem, ám először a szeme körül tűz és lángkarikák kezdtek keringeni, aztán meg teljes feketeség vagy sötétség borult rá, végül pedig olyan halványkék, tengerkék szín jelent meg előtte, amelyet az eszméletüket veszítettek is gyakran látnak. Hallottam egy ma is élő orvostól is, aki egyszer egy magát felakasztott, s fél órán át is életben maradt embert dörögöléssel és forró fürdővel sikeresen magához térített. Ő váltig állította, bizonyos benne, hogy fél órán belül bármilyen akasztottat magához tudna téríteni, akinek az első zuhanáskor nem törik ki a nyaka.

(Fordította, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Magyar László András)

¹ JEGYZETEK

- Spiritus vivus – az élő vagy eleven szellem, nagyjából az arisztotelészi spiritus vitalis-nak felel meg, amely később, a 18. században a vitalista elméletekben játszott kulcsszerepet az élet alapjaként. Bacon megkülönbözteti szövegében az anima-t (lélek) és a spiritus-t (szellem), pontos definíciójukat azonban nem adja meg itt.
- ² Az úgynevezett Stahl-féle flogiszton-elmélet csak a 18. század elején született meg, Lavoisier oxigén-elmélete pedig még későbbi. Baconnak tehát nem lehetett tudomása arról, hogy az égéshez valamilyen gáznemű anyag szükséges. Ezért magyarázza a tűz kialakását a levegő vagy a láng összepréselődésével.
- ³ A légzést – minthogy az oxigénfelvétel folyamatáról nem volt tudomása – Bacon hűtőhatása miatt tartja életbevágóan fontosnak.
- ⁴ Bacon Jovianus-t ír, ilyen nevű császár azonban nem volt. Jovianus Flavius viszont 363-364 közt uralkodott, és útban Konstantinápoly felé, Dadaszkana-ban érte a halál. (Ammianus Marcellinus 25.10.12-16.)
- ⁵ Bacon a natura szót használja, mely a 18. századig a test, a szervezet jelölésére is szolgált.
- ⁶ A szöveg is a görög terminusokat használja: a szüsztellő görögül 'összehúzó', a diasztellő ige pedig 'kitágító' jelentésű: az orvosi nyelvben ma is használatos kifejezések a szív mozgására utalnak.
- ⁷ Az arisztotelészi eredetű elmélet szerint a spiritus rationalis, illetve az anima rationalis valamilyen állandó, s a foganásakor vagy kevéssel utána a szervezetbe kerülő, a keresztények szerint Istentől eredő szellemi lényeg, amely nem pusztulhat és nem keletkezhet. Az állati életet fenntartó és megtestesítő anima naturalis ezzel szemben a szervezet működésének eredménye, és ha a test működése megszűnik, ez az anima naturalis is elenyészik. Azért nem lehet tehát szó lélekvándorlásról, mert az állatokban nincs spiritus rationalis, amely túléli testüket.
- ⁸ In gradu remoto – a táplálékok fokozatairól van szó: az ételeket a középkori diétetikák arab hatásra több, általában négy fokozatba sorolták, hatóerejük, vagyis a rájuk jellemző minőségek ereje szerint.
- ⁹ Nervus – Bacon szóhasználatában nem ideg, hanem izom.
- ¹⁰ Kb. 45 cm.
- ¹¹ Az eredeti szövegben ez áll: „Forus [sic!] arctus vivorum corporum aliquibus profuit.” A forus értelmezésem szerint elírás a forus helyett, ami jelenthet borogatást vagy hőt is. Bacon talán arra a hiedelemre utal, hogy az eleven test heve gyógy- illetve makrobiotikus hatású. Különösen szűzlányokat használtak előszeretettel hasonló célra.
- ¹² Cantabriga